

«ЭР ТАБЫЛДЫ» ЭПОСУ: СЮЖЕТ ЖАНА КОМПОЗИЦИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ (АКТАН ТЫНЫБЕКОВДУН АЙТУУСУНДА)

Нурмаматова Шайыргул Мамашовна - окутуучу Жалал-Абад колледжи, Жалал-Абад шаары, КР
nurmamatova89@mail.ru

Аннотация: Кыргыз элинин каада-салттарын жана оозеки чыгармалардын бизге жеткен белгилүү бөлүгүн жаш муундарга калтыруу максатында ооздон оозго улантып узак мөөнөт жашап келген белгилүү жана тарыхый шарттарга байланыштуу экендигин чагылдырып берүүгө жана архаикалык мотивдерди кеңири колдонгонун көрсөтүүгө аракет жасадым.

Ачык сөздөр: Кыргыздын каада-салты, ооздон-оозго айтып калтыруу таланты, эпостун башка эпостордон өзгөчөлүгү.

ЭПИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ И ПРОБЛЕМЫ С КОМПОЗИЦИЕЙ, НАЙДЕННЫЕ “ЭР ТАБЫЛДЫ”

Нурмаматова Шайыргул - преподаватель Джалал-Абадский колледжи, г. Жалал-Абад, КР
nurmamatova89@mail.ru

Аннотация: Обычай кыргызского народа и замечательность устных работ, которые дошли до нас длинный луноч продолжался изо рта в рот в мокас оставления молодым поколениям. Я взял ковчег, чтобы показать, что он связан со знаменитыми и историческими условиями чтобы подробно использовать архаичные мотивы.

Ключевые слова: Кыргызская традиция, талант к устному рассказу, эпостугия перед другими эпоеями.

ER TABYLDY EPIC PLOT AND COMPOSITION ISSUES (ACCORDING TO AKTAN TYNYBEKOV)

Nurmamatova Shaiyrgul Mamashovna - teacher Jalal-Abad college Jalal-Abad, KR, nurmamatova89@mail.ru

Abstract: I tried to show that the annotation is connected with well-known historical conditions of the Kyrgyz people, who lived a long monotonous life, in order to pass on the traditions of the Kyrgyz people and the popularity of oral works to the younger generation, and to show the widespread use of archaic motifs

Key words: Kyrgyz tradition of oral tradition talent is different from other epics

Эр Табылды” эпосу – кыргыз калкы басып өткөн катаал күндөрдүн изи, баатырдык күрөштөрүнүн, илгери үмүт, ой-тилектеринин элеси, жандуу тарых катарында эл көңүлүндө, ой-сезиминде күнү бүгүнкүдөй сакталып, ал да окурмандардын көңүлүн толкутуп термелткен идеялык-мазмуну бийик, көркөмдүгү жогору чыгарма. Ал Кыргызстандын түндүк-түштүгүндө да кеңири айтылып, калкка кеңири тараган көп варианттуу эпос. А.Тыныбековдун башка да варианты бизге белгилүү. 1932-ж. К. Мифтаков мурун Сырдарыя областы, Олуя-Ата уезди аталган аймактын тургуну Дыйканбай уулу Ырысбайдан эпостун чакан вариантын жазып алган. Бул нуска айрым

текстологиялык тактоолор менен басмага даярдалып, алгач «Эл адабияты» сериясынын 12-томунда 2002-ж. жарык көрдү. Ы. Дыйканбаевдин айтуусунда чыгарманын окуясы төмөнкүдөй: Табылдынын төрөлүшү, калмактардын жылкы тийиши, Табылдынын жоо артынан барып, алар менен урушуп, жарадар болушу, жаратынан айыгып элине кайтып, кол курап барып, калмактар менен экинчи ирет согушушу. Бул варианттан Кудайназар, Алтыбайларга байланыштуу жүргөн ички карама-каршылык орун албайт. Бирок, чыгарманын башталышында жалгыз балалуу Ыламан жана тогуз уулдуу Алатаан аттуу эки бир туугандын болгондугу баяндалганына караганда, мында деле алгачкы айтылышындай ички карама-каршылык орун алгандай болуп аны кыскартып койгон көрүнөт. Анткени, бул вариант б-ча окуянын схемасы гана тартылып, кеңири тармак жайып, өнүгө алган эмес. Көлөмү да чакан. Чыгарманын мындай чыгып калышына айтуучунун дараметинен өз өзгөчөлүгү менен көп айтылып жүр-гөндүгү байкалат. Элдик баатырды сыпаттоодо сүрөттөөнүн байыркы апыртмалуу көркөм нукура формалары колдонулат. Эр Табылды төрөлгөндө бир колуна кан, бир колуна жин кармап түшүп, жер титиреп, таш кулайт. Кысыр бээ тууп, туубас катын төрөп иет. Бokoно жүрөк болк этип, боктуу ичеги солк этип, калмак коркот, ай түбүндө алыскы душман коркот. Эр Табылды согуш майданында жарат алып, жаратынан кан шорголоп алсырап турганда, сагызгандын айтуусу менен күкүк да уя алган терекке келип, өрүш алат. Бул нускада Э. Табылдыга күкүк көмөк көрсөтүп, суу ташып берип, суусунун кандырат. Кашкарлык молдо досуна канатына кат байлатып, алып барып, жаратынын айыгышына себеп болот. Ы. Дыйканбаевдин вариантынан жогоркудай адам менен канаттуунун достошуп, бири-бирине көмөктөшүшү, бири-биринин дилин, тилин толук түшүнүшү сыяктуу дастандардын орун алышы жаратылыш менен адам дүйнөсүнүн бирдигин тааныган байыркы ишенимдин эпосто сакталып калышынын күбөсү. Бул вариант байыркы мотивдердин, көз караштардын алгачкы формасында сакталып калышы менен бааланат. Ж. Жамгырчиев 1940-ж. Академиянын Кол жазмалар коруна «Эр Табылды» эпосунун дагы бир чакан вариантын жазып тапшырат. Бул нуска А. Тыныбековдун айтуусуна көп жагынан окшош. Мында окуя схема түрүндө баяндалып, бутактанып, анчалык тармак жая алган эмес. Эр Табылдынын жаратынан айыгып, элине кайтып келип, Кудайназарды өлтүрүшү менен окуя аяктайт. А. Тыныбековдун айтуусунда жогорку варианттарга салыштырганда мазмуну толук, композициялык жагынан тыкан, көркөмдүгү жогору. 1940-ж. Т.Сыдыкбековдун редакторлугу менен жарык көрөт. 1957-ж. экинчи жолу басылып чыкты. 1970-ж. окуучулардын суроосу менен үчүнчү басмага даярдалышында кеткен айрым кемчиликтер эске алынат. Эпостун алгачкы кагазга түшкөн кол жазмасы сакталып калбагандыктан, 1940-ж. басылышы түп нуска катарында алынат. 1984-ж. «Кыргызстан» басмасынан баш сөзү кыскарып, 4-жолу жарык көрөт. 2002-ж. кенен жазылган баш сөзү менен 5-жолу жарыяланат. Башка баатырдык эпостор сыяктуу эле «Эр Табылдынын» калыптанышы, өсүп-өнүгүш процесси бир топ узак. Натыйжада, ушул аралыкта жомоктук-мифологиялык катмардан тазаланып, тарыхый-реалдуу эпостун деңгээлине көтөрүлгөндүгү байкалат. Бул Ы. Дыйканбаевдин жана А. Тыныбековдун варианттарын салыштырууда ачык көрүнөт. Эгерде Ы. Дыйканбаевдин вариантында күкүктүн жарат алып жаткан Табылдыга жардамдашканында байыркы түшүнүк сакталган болсо, А. Тыныбековдо реалдуу турмуш жагдайы көз алдыга тартылат. Элдияр элге кабарга кетип, жараты кабылдап, эс-учун жоготуп жаткан баатырдан күкүккө арман-мунду айтып кайрылышы анын оор абалын баяндоодо көркөм ыкманын милдетин аткарып, апыртмалуулуктан реалдуу жагдайга өтөт. Кыргыз эпосторуна жаңы кирген образдын бири Чалкалмактын кызы Торкобек. Образы жаңы дегенибиз, салттуу образ системасынан айырмаланып, калмак калкынын турмушундагы коомдук-социалдык жагдайларга башкача баа берүүсү, көз карашынын жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт. Торкобек эпосто тунук акылдуу, өз элинин мүдөөсүн, калк тынчтыгын керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон, аярлыгы артык, алдын ала билген көрөгөч каарман катарында мүнөздөлөт.

Торкобектин эпоско кириши А. Тыныбековдун жеке чыгармачылык өнөрканасынын жемиши болуп саналат. «Эр Табылды» эпосу Ата-журт, Ата Мекен эгемендүүлүгүн коргоо, коңшу элдер менен тынчтыкта жашоо, калкты биримдикке, ынтымакка чакыруу сыяктуу азыркы күндө да маанилүү коомдук-социалдык проблемаларды курч көтөрүшү менен баалуу. А. Тыныбековдун айтуусунда жогорку варианттарга салыштырганда мазмуну толук, композициялык жагынан тыкан, көркөмдүгү жогору. 1940-ж. Түгөлбай Сыдыкбековдун редакторлугу менен алгач жарык көрөт[1]. Басылып чыккан тексттин кол жазмасы сакталып калбагандыктан, басмага кандай принципте даярдалгандыгы жөнүндө жыйынтыктуу ой айтуу кыйын. Бирок эпостун текстине караганда өз доорунун көз карашы, түшүнүгү сакталган. «Эр Табылды» 1957-жылы[2] экинчи жолу басылып чыгат. Кыскача баш сөз жазылган, айрым кайталоолор, маанисиз ыр саптары чектелген түрдө кыскартылган, түшүнүксүз сөздөргө комментарий берилген, орфографиялык жагынан бир топ такталган өндүү. 1970-ж. окуучулардын суроосу менен үчүнчү ирет басмага даярдоо сунуш кылынгандыгына караганда бул варианттын идеялыкмазмунунун тереңдиги, окуяларынын ырааттуулугу, көркөм айтылышы эске алынса керек. Китептин 1970-жылы[3] басылышында мурдагы басмага даярдоодо кеткен айрым кемчиликтер эске алынат. Биринчиден, эпостун алгачкы кагазга түшкөн кол жазмасы сакталып калбагандыктан, 1940-жылкы басылышы түп нуска катарында алынат. Эпостун эки китебин салыштырып, текстологиялык байкоо жүргүзүүдө алгачкы басылышынын орун алган айрым ыр түрмөктөрүнүн 1957-жылы чыгышына кирбей калгандыгы аныкталат. Түзүү учурунда жогоркудай кемчиликтин кетирилиши кокустук көрүнүш эмес, өз мезгилинин саясий жагдайына байланышкан. Анткени эпос басмага даярдалып жаткан жылдарда эл оозеки чыгармачылыгы чыгарма түзүлгөн тарыхый доордон, эл түшүнүгүнөн, аң-сезим, учкул кыялынан бөлүп алып кароо сыяктуу зыяндуу кез караш өкүм сүрүп турган эле. Бир катарлары «Манас» эпосундагы «Чоң казатты» алып таштоо жөнүндө маселе козгосо, айрымдары «кытай» деген этнонимди «калмак» менен алмаштыруу деген маселени көтөрүшкөн. Натыйжада калктын көркөм мурасына өзгөртүү киргизип жаткан адамдар эл оозеки чыгармачылыгына, кыргыз фольклористикасына канчалык баш аламандыкты киргизип жаткандыгын туюшкан эмес. Сөзсүз, калктын өткөндөгү мурасын баалоодогу жогоркудай баш аламандыктар фольклордук чыгармаларды басмага даярдоо ишине да терс таасирин тийгизген. Сенек мезгилинин салакасы «Эр Табылды» эпосунун 1957-жылы басылышынан да четтеп кеткен эмес. Алсак, анын текстинен Манастын арбагына (баатырдык-эрдигине) шерденүүгө, шыктанууга чакырган төмөнкү ыр саптары кыскартылган:

Арбагы жоону баспайбы,
Даңкын уккан калмактар
Жүрөгү коркуп жатпайбы,
Даңктуу шердин арбагы
Дүйнө жүзүн баспайбы,
Дүбүрөгөн көп душман,
Түгөл бизден качпайбы.

«Азбыз» деп жоодон жалтанбай, «Эр Табылды» эпосунда кеңири өнүккөн темалардын бири – кыргыз фольклорунда салттуулукту түзгөн достук темасы. Эпосто бул тема Элдияр, Эрмек, Табылдынын тегерегинде бири-бирине жасаган адамкерчиликтүү мамилесинде жүзөгө ашат. Алсак, жараты ырбап, эс-учун билбей жаткан Табылдынын Эрмектин көйнөгүнүн жакасын жыттап, тирүү экенине «көзү жетип, оору жери басылып», «көзү умачтай ачылып», бир аш бышым бууга алгандай тердешинде достуктун чыныгы символу даңазаланат. Эпостогу Элдияр, Эрмек элдик баатырдын образын көп жагынан толуктап турат. Үч каарманды калктын жалпы кызыкчылыгы, мүдөөсү бириктирет. Ары акылдуу, ары аяр, жан аяшпас дос Элдияр бардык убактарда Табылды менен үзөңгүлөш жүрөт,

бирге согушат, асыл, азабын бирге тартат. Ары акыл-кеңеши, ары эрдиги менен элдик баатырдын жеңишине көмөктөш болот. Элдиярдын образында калктын байыркы магиялык ишеними сакталган. Дегеле жаратылыштын ар кандай түргө боёлгон, түскө өткөн кубулуштарын адам эркине баш ийдирүүгө, аны башкарууга аракеттенүүлөр эчактан эл турмушунан, оозеки чыгармачылыгынан орун алып келген. Эпосто жогоркудай ары маанилүү, ары ардактуу милдет Элдиярдын мойнуна жүктөлөт. Элдиярдын кара ташты дубалап, душмандын тылына кара жамгыр жаадырып, өз кошуну үчүн ыңгайлуу шарт түзүшүндө калк мүдөөсү, учкул кыялы жүзөгө ашат. Эпосто Элдиярдын образы Табылдыдан кийинки негизги каармандан болуп, ал элин-жерин берилип сүйгөн баатыр, жолдошчулукка бекем, камкор, кысталышта акыл, кыйчалышта жол тапкан аяр, акылман, чаалыксаң көңүл жубатар сөзмөр каарман катарында бир топ толумдуу түзүлгөн. Анын ак ниет айкөлдүгү, кара кылды как жарган калыстыгы жалаң гана өз элине эмес, душманга жасаган мамилесинен да байкалат. Ал да Табылды сыяктуу эле бекерден эрегиш чыгарып, элге зыян келтирүүнү, кан төгүлүп чабышып-чачылууну жактыра бербейт. Анын аярлыгы, терең акылман сезгичтиги калк тарабынан жогору бааланат. Ал эпосто: Устанын уулу Элдияр, Кебелбеген кул эле, Кең акылман уул эле — деген айтуучулук мүнөздөмөдө бекемделет. Кыргыз эпосторунда жаңы кирген образдын бири — Чалкалмактын кызы Торкобектики. Образды жаны дегенибиз салттуу образ системасынан айырмаланып, калмак калкынын турмушундагы коомдук-социалдык жагдайларга башкача баа берүүсү, көз карашынын жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт. Торкобек эпосто тунук акылдуу кылдат сезгич, өз элинен мүдөөсүн, калк тынчтыгы керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон аярлыгы артык, алдын ала билген, көрөгөч каарман катарында мүнөздөлөт. Ала көөдөн атасы Табылдынын тынчтыкта кол сунуп жиберген элчисинин буту-колун сындырып зынданга салдырганда, Торкобек иштин чатакка айланышын сезип: «Ханың менен жакшынар, Калктын камын жебейсиң, Элге бүлүк түшүрбөй, Эртелеп өзүм барсамбы» — деп, жеңеси аркылуу энесине айттырышында жеке өз кызыкчылыгынан калктын мүдөөсүн, бейкуттугун жогору койгондугу ачык көрүнөт. Торкобек эки элдин чатагын басуу, өз калкын кыргын-сүргүндөн сактап калуу максатында башынан касташып келген душманына тизе бүгүп, бөлөк элге, башка жерге, өмүрүндө жүздөшүп көрбөгөн күйөөгө бармак болот. Калмактардын тынчтыгы үчүн кайыңдуу кыз аталып, каада менен, нарк менен катарлап себин арттырып, калы килем жаптырып, хан кызы катарында урмат-сый менен ардакталып салттуу узабастан, беш кыргызды ээрчип, «качкан кыз» аталып барууга да макул. Ошондой эле барган жери көңүлүнө ынабаса, ыгын келтирип, баатырдык көрсөтүүгө да даяр. Ал кыздын: «Баланын байкап эрдигин, Баатыр болсо жагайын, Анча-мынча жан болсо, Айла кылып өлтүрүп, Айылды аман багайын» — деген сөзүндө ачык чагылышкан. Торкобек Чалкалмак Табылдыдан ажал таап, кабыргасы кайышып, кайгыга чөмүлүп турганда да, атасынын кылган иштерин калыстык менен кылдат талдап, кыйышып кылыч чаппастан, атышып өмүр кыйбастан туруп, кыргыз баатырынын алдынан тосуп чыгып, урушту токтотот. Өз калкын берилип сүйгөн Торкобектин бардык кыймыл-аракети калмак элинин жалпы кызыкчылыгынан, алардын бейкутчулугун, эркиндигин сактоого аракеттенүүдөн келип чыккандыгы эпосто баса белгиленип, бир топ ишенимдүү деңгээлге көтөрүлгөн. Ошондуктан кыргыз угуучулары үчүн да Торкобек сүймөнчүктүү каарманга айланып, анын керт башына өз жеке кызыкчылыгынан калкынын мүдөөсүн жогорку коюу сыяктуу руханий бийликтик, терең акылман аярлык, кылдат сезгичтик, алдын ала билген көрөгөчтүк, көз тайгылткан көркөмдүү сулуулук сыяктуу эл жактырып, идеал туткан жакшы сапаттар топтоштурулган. Эпосто элестүү түзүлгөн образдардын бири — Кардыгачтыкы. Анда чексиз кайраттуулук, ашкере баатырдык да жок. Жөн жай өзүнүн табигый сезимталдыгы агасын, эли-жерин берилип сүйүп, анын адилеттүү күрөшүнө, баатырдык иштерине жардамдаш, көмөктөш болууга, ага шарт түзүүгө аракеттенгендиги менен көңүлдү бурат. Кыз тикеден-тике согуш

майданына катышпагандыгы менен бардык тилеги, ойсезими агасынын кыймыл-аракетине аралашат. Табылдынын жеңишине кубанып, үзгүлтүгүнө катуу капа чегип, жапа тартат. Кардыгачтын бардык кыймыл-аракети, ойтилеги, эл мүдөөсү, журт кызыкчылыгы, Табылдынын баатырдык күрөшү менен тыгыз байланыштуу сүрөттөлгөн. Башка баатырдык эпостор сыяктуу эле «Эр Табылдынын» калыптанышы, өсүп-өнүгүш процесси бир топ узак. Натыйжада, ушул аралыкта жомоктук-мифологиялык катмардан тазаланып, тарыхый-реалдуу эпостун деңгээлине көтөрүлгөндүгү байкалат. Бул Ы. Дыйканбаевдин жана А. Тыныбековдун варианттарын салыштырууда ачык көрүнөт. Эгерде Ы. Дыйканбаевдин вариантында күкүктүн жарат алып жаткан Табылдыга жардамдашканында байыркы түшүнүк сакталган болсо, А. Тыныбековдо реалдуу турмуш жагдайы көз алдыга тартылат. Элдир элге кабарга кетип, жараты кабылдап, эс-учун жоготуп жаткан баатырдан күкүккө арман-мунду айтып кайрылышы анын оор абалын баяндоодо көркөм ыкманын милдетин аткарып, апыртмалуулуктан реалдуу жагдайга өтөт. Кыргыз эпосторуна жаңы кирген образдын бири Чалкалмактын кызы Торкобек. Образы жаңы дегенибиз, салттуу образ системасынан айырмаланып, калмак калкынын турмушундагы коомдук-социалдык жагдайларга башкача баа берүүсү, көз карашынын жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт. Торкобек эпосто тунук акылдуу, өз элинин мүдөөсүн, калк тынчтыгын керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон, аярлыгы артык, алдын ала билген көрөгөч каарман катарында мүнөздөлөт. Торкобектин эпоско кириши А. Тыныбековдун жеке чыгармачылык өнөрканасынын жемиши болуп саналат. «Эр Табылды» эпосу Ата-журт, Ата Мекен эгемендүүлүгүн коргоо, коңшу элдер менен тынчтыкта жашоо, калкты биримдикке, ынтымакка чакыруу сыяктуу азыркы күндө да маанилүү коомдук-социалдык проблемаларды курч көтөрүшү менен баалуу. Табылды бул сөздү айтып беш киши берип, Кудайназарды Чалкалмакка узатты. Алтыбайды алып ат өргүтүп калып, ар тарапты чалып, кароол карап Улуу-Тоонун башына барып, дүрбүсүн салып, жол-жолго кароолчу коюп, жата берди. Кудайназар куудай сакал агартып, кузгундай көздү кызартып, куу байтал менен уюлгуп, узун жолду кыскартып, түрдүү акыл ойлоп, Улуу-Өндүрдү бойлоп бара жатканда Чалкалмактын кароол караган он беш кароолчусу кармап алып, колубутун байлап, алдына салып айдап, Чалкалмакка алып барышты.

Жыйынтыктоо:

Эпосто экинчи катардагы образдарды терс каарман, персонаждар түзөт. Айрыкча жеткилең иштелип, ар тараптуу ачылган образ — Кудайназардыкы. Кудайназар сымап сыяктуу мөлтүлдөп, бирде куу, бирде момун, бирде жоош, бирде кара ниет, митайым, бирде дос, бирде душман, бирде боорукер, бирде таш боор — айтор ар бир кырдаалга карата жүзүн да, сөзүн да өзгөрткөн татаал каарман. Ошондуктан анын чыныгы жүзү ары аңкоо, ары энөө Табылды үчүн көпкө ачылбастан кала берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Эр Табылды. Актан Тыныбековдун айтуусунда. Казань – Фрунзе
2. Эр Табылды. Фрунзе, 1957-ж. Жаныбек Төлөев
3. Кыргыз адабияты (Антология)Кенже эпостор II Авторлор Абдыкерим Муратов,Бактыгүл Асранкулова Бишкек- 2008
4. Эр Табылды : Кенже эпостон үзүндү Т.Н Абылкасымова ,М.Э Ибраев Бишкек -2012